

Середа О. В., Зіверт М. І.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

НАКЛАДАННЯ АНАФЕМИ НА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПУ:

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

На сьогодні вагому роль у розбудові демократичної держави в Україні відіграє переосмислення історії українського державотворення на засадах істинності та неупередженості. Такий підхід дозволить відтворити процес формування національної ідеї народу та підкреслити його самотність. У зв'язку з цим важливо шукати істину і долати історико-правовий нігілізм, особливо після наслідків «русифікації» та «радянської» української історії. Окремі етапи українського державотворення вимагають особливої уваги, так як до них часто апелюють на міжнародному рівні; довкола них розвиваються конфлікти в суспільстві і державі.

Саме таким періодом є доба гетьманування Івана Мазепи: водночас триумфальна та інтригуюча, духовна і «проклята». в суспільстві за постаттю гетьмана закріплено клеймо – «зрадник». Це тавро поставлено Петром I, і до сьогодні не знято з совісті українського народу. Питання справедливості цих обвинувачень, законності підстав накладення на гетьмана анафемі тривалий

час поєднувалися з презумцією винуватості. Тільки після створення власної незалежної держави науковці, богослови, політики і громадські діячі стали на шлях відновлення історичної правди. Особливе місце займає богословська історіографія, в якій проблему розкрито з огляду на Закон і Слово Боже, а також норми канонічного права.

В умовах активного наукового пошуку і духовного переосмислення юридична наука не може залишатися осторонь, адже вивчає право як державне і соціально-культурне явище. Крім того, має багату методологію для пізнання державно-правових явищ.

10 листопада 1708 року на Івана Мазепу була накладена анафема в Свято-Троїцькому храмі міста Глухова в присутності Петра I, царських урядників, новообраного гетьмана Івана Скоропадського та представників української козацької старшини і церковної ієрархії: митрополита Київського, Галицького і Малої Русі Іоасафа (Кроковський), Чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича і Переяславського єпископа Захарія Корниловича. Щодо Івана мазепи оголошено наступну формулу: «Новий зрадник, якого звать Івашка Мазепа, колишній гетьман Український, або паче антихристів предтеча, лютий вовк, овечою покритий шкірою, і потайний злодій, сосуд зміїний, що зовнішньо золотом виблискував, честю і благоліпністю фарбований, внутрішньо ж усякої нечистоти, підступності, злоби диявольської, хитрості, неправди, ворожості, ненависті, мучительства, кровопролиття і вбивства сповнений. Єхиднове породження, як змії вселукавий, отруту свого зловісного наміру на православну державу вилив у 1708 р. У місяці грудні... Як другий Іуда, зрадник зрікся Христа Господа і благочинної держави...» [1].

У тексті простежуються підстави покарання: зречення Христа Господа і благочинної держави, порушення Божої присяги на вірність Петру і як помазаника Божого. Отже, гетьмана визнано винним у злочинах проти церкви і держави, і відповідно за їх сукупністю застосовано покарання у формі анафема.

Питання законності притягнення до юридичної відповідальності гетьмана Івана Мазепи за ці злочини є дискусійним, а відповідь слід шукати на межі державного та канонічного права. Їх єдність обумовлена моделлю державно-церковних відносин в Московській державі того часу, де церква не була відділена від держави. Більше того, цар визнавався главою держави і церкви. Ця особливість значно вплинула на співвідношення інтересів: державного – світського та церковного – духовного. Тому церковне покарання анафема в Російській імперії сприймалося як державний, і як церковний інструмент. Таке поєднання суттєво вирізняло російську модель цього інституту від канонічного.

У християнській Церкві право відлучення ґрунтується на словах Господа нашого Ісуса Христа: «Якщо ж і церкви не послухає, то нехай він буде тобі як язичник і митар» (Мф. 18, 17). Розрізняють два види відлучення: повне і неповне.

неповному або «лікарському» піддавалися ті, хто каявся. В свою чергу повне або «смертельне» відлучення від Церкви розповсюджувалося на єретиків і на тих, що порушували християнську мораль, які не мали ні любові до Церкви, ні слухняності. Перше мало тимчасовий, а друге – постійний довічний характер. До останнього належить церковна анафема, тобто це загальне церковне покарання, змістом якого є відлучення від Церкви відкидаючих чи перекручуючих коріння віри, виключення із спільноти вірян, видалення від спілкування з вірними. Отже, підставою до застосування церковної анафemi було вчинення християнином найтяжчого церковного злочину – відречення від Христа та від віри. При цьому Церква не знала анафемствування не за церковними мотивами. Злочини проти держави підлягали покаранню цивільним судом. Церква не втручалась у державні справи і тому державних злочинців не карала церковним судом. Крім того, діяли гарантії від упередженого ставлення до обвинуваченого з боку держави чи церкви. Імператор Юстиніан заборонив єпископам і священикам відлучати будь-кого, не оголосивши причини. Після відлучення кого-небудь від Церкви не на канонічній підставі той, хто несправедливо відлучив, мав, за наказом Юстиніана, тією ж владою сам бути відлученим від Церкви, щоб самому понести покарання за несправедливість. В 4-му правилі IV Вселенського Собору сказано: «Якщо буде помічено, що хто-небудь... З невинної упередженості забороняє служіння і відлучає кого-небудь, повинен сам підпасти під те, чому піддає іншого. і обернеться хвороба його на главу його, як на такого, який порушує заповіді Божі й апостольські постанови» [1].

Ці правила діяли і в Московській державі. Це засвідчує Указ Петра I від 22 січня 1716 р. «О разсылке копий с обещания, чинимаго Архидієєями при постановлении их в сей чин» [2].

Однак в обвинуваченні І. Мазепи поєднано державний і церковний інтерес, так як держава і церква були єдиним цілим. Спільним рішенням Собору гетьмана визнано винним у державній зраді та водночас у зраді церкві. Це поєднання було внесене до «Чина православия» та діяло до 1917 р. Фактично церковне покарання за політичні злочини було доктринальним підходом в російській державі, її особливістю. Таким чином, на думку патріарха Філарета, держава боролася не за чистоту віровчення і християнської моралі, а за зміцнення держави, тобто церковними засобами досягалися мирські цілі.

Обов'язковою умовою застосування анафemi було визнання провини і злочину. Блаженний Августин свідчить, що у протилежному випадку, не можна відлучати від Церкви будь-яку людину [1]. Отже, анафема, що накладається на будь-кого без вільного визнання за собою провини (єресі або знехтування християнської моралі), є незаконною, тобто недійсною. Мазепа I. своєї провини не визна-

Метою даного покарання було виправлення та лікування душі грішника. Патріарх Філарет підкреслює, що, за прикладом апостолів, древня Церква анафематувала тільки тоді, коли для припинення і зменшення зла, що розповсюджувалось єретиками, необхідно було вжити більш дієвий засіб, і то лише після того, коли були випробувані інші можливості: умовляння, лагідний голос, погроза, покарання. Для повернення єретиків Церква пом'якшувала суворість своїх законів. Собори оголошували поблажливість до єретиків, які каюлись, і до розкольників. Заради миру Церква зберігала їх священство, єпископську гідність, звання [1]. Щодо Мазепи І. вживалася принизлива формула, а процедура спонукання до покаяння не застосовувалася.

Відтак притягнення до юридичної відповідальності гетьмана Івана Мазепи за державну та церковну зраду, а також порушення присяги на вічне підданство відповідало законам Московської держави того часу. Тому є законним з точки зору законодавства та норм канонічного права московського патріархату. Однак останні діяли всупереч християнській моралі та Соборним приписам. Вони служили не Церкві, а інтересам держави. Отже, Собор православної церкви Московського патріархату значно перевищив свої повноваження, порушив процедуру накладення анафем. Головною причиною такого рішення стало повне підпорядкування служителів церкви Московської держави волі царя. «Обожнення» постаті Петра і зумовило ототожнення його особистої волі, ураженої ненавистю та гнівом, з Божим судом.

На нашу думку, оцінка дій гетьмана Івана Мазепи з позиції сучасності безумовно є позитивною та патріотичною. Скерованість його політики на здобуття незалежності знаходить підтримку серед українського народу, а наслідки – співчуття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Патріарх Філарет До питання про церковні анафемі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK «<http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-patriarkha-filareta/62-book62/336-title1>» \h <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-patriarkha-filareta/62-book62/336-title1>
2. ПСЗРИ. – Т. 5. – 1716. – № 2985.

Міністерство освіти і науки України
Харківська обласна державна адміністрація
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Громадська рада з відзначення 330-річчя
обрання Івана Мазепи Гетьманом України

Збірник статей за матеріалами
Всеукраїнської наукової конференції

Гетьман Мазепа

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Харків – 2017

